

INNOVATIVE
WORLD

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI

- EXACT
- NATURAL
- MEDICAL
- TECHNICAL
- ECONOMICS
- PHILOLOGICAL
- PEDAGOGICAL
- MILITARY
- SOCIAL SCIENCES
AND HUMANITIES

2024

Google Scholar

zenodo

OpenAIRE

Andijan, Uzbekistan

+998945668868

<https://innoworld.net>

SOTSIATIV NUTQIY AKTLAR

H.R.Zakirova

Andijon davlat universiteti dotsenti.

T. Madaminova

Andijon davlat universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya

Maqolada nutqiy akt va ularning turlari haqida ma'lumot beriladi. Sotsiativ nutqiy aktlar turlaridan biri bo'lgan "kechirim" nutqiy akti tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar va iboralar: *nutqiy akt, illokutiv aktlar, perlokutiv aktlar, komaititiv, konvivial, kollaborativ, konfliktiv, kechirim nutqiy akti.*

Аннотация

В статье идет речь о речевом акте и его разновидности. Анализируется один из социальных речевых актах речевой акт извинения.

Ключевые слова: *речевой акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, комаититивный, конвивиальный, коллаборативный, конфликтивный, акт прощения.*

Annotation

The article will provides information about speech acts and their types. The speech act "forgiveness", which is one of the types of social speech acts, is analyzed.

Base words and phrases: *speech act, illocutionary acts, perlocutionary acts, comitative, convivial, collaborative, conflictive, a speech act of forgiveness.*

Insonlarning so'zlash va yozish faoliyatlari til bilan bog'liq. Bu faoliyatlar jarayonida *buyurish, ogohlantirish, va'da berish* kabi mazmunni ifodalash imkoniyati paydo bo'ladi. Bu ma'nolar so'zlovchi shaxs tomonidan bajarilayotgan nutqiy faoliyat natijasidir. J.Ostin fikricha, har bir gap talaffuz qilinganda, o'z ma'nosidan tashqari, ma'lum bir harakat bajariladi, ya'ni biror bir voqea haqida darak-xabar beradi, bu xabar tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi, biror narsa iltimos qilinadi, taqiqlanadi yoki buyruq, maslahat, ijozat beriladi, va'da yoki taklif qilinadi va hakazo [1,72]. Demak, nutqiy akt – ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir.

Nutq aktlari nazariyasi ma'lum nutqiy janr xossalarini o'rganuvchi, ularning tuzilishi, inson tomonidan ma'lum maqsadga erishish nuqtai nazaridan til birliklarini qo'llashini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Nutq aktlari nazariyasida kommunikatsiyaning asosiy birligi gap yoki so'z ifodasi bo'lmay, ma'lum bir faoliyatni bajarish deb hisoblanadi, ya'ni *tasdiqlash*,

iltimos, savol, buyruq, minnatdorlik bildirish, kechirim so'rash, tabriklash va hokazo. Har bir tilning *kechirim so'rash, iltijo, ishontirish, iltimos, yalinish* kabi nutqiy harakatlari milliy o'ziga xoslikka ega bo'ladi.

Bunday faoliyat natijasida nutqiy janrlarning tipi aniqlanadi, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan ma'lum bir faoliyat bajarilishi natijasida nutqiy janr turlari reallashadi. Demak, nutqiy aktlar nazariyasi, aslida, nutqiy janrlar xossalarini o'rganadi.

Bu kabi nutq aktlari, ya'ni nutqiy janrlar matnlari illokutiv aktlar deyiladi va hamma narsaning ziddi bo'lganidek, ularning ziddi perlokutiv aktlar bo'ladi. Demak, illokutiv aktlar yordamida so'zlovchi biror faoliyatni amalga oshirsa, perlokutiv akt – aytilgan ifodaning tinglovchiga ko'rsatadigan ta'siridir. Bunda so'zlovchi tomonidan aytilgan ifodaning ma'nosini tushunish emas, balki bu tushunish natijasida tinglovchining holatidagi va harakatidagi o'zgarishlar nazarda tutiladi. Yoki so'zlovchi nutq odobi me'yorini buzganda, tinglovchining psixik holatidagi o'zgarish perlokutiv aktga misol bo'ladi.

Ko'rinadiki, nutqiy aktlar nutqiy janrlarni yuzaga keltirar ekan, nutqiy janrlar inson faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Sh.Safarov bu kabi masalalar to'g'risida fikr bildirib: «Hozirgi paytda tilshunoslikning insoniy-antropologik fan ekanligini inkor etishga hech kim jur'at eta olmasa kerak»[1,230], - degan xulosaga keladi. Haqiqatdan, til faqat insonlarga xos bo'lganligi uchun ham tilshunoslik insoniy-antropologik fandır. Olim kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismlari sifatida “so'zlovchi”, “tinglovchi”, “ijro etish” va “tushunish” bo'limlarini ajratadi[1,66]. Bu holatda bo'limlarning ikkitasi (“so'zlovchi”, “tinglovchi”) faoliyat bajaruvchisi, ikkitasi esa (“ijro etish” va “tushunish”) faoliyatning o'zi. Demak, kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismlarini ikki faoliyatga (faoliyat bajaruvchisi va faoliyatning o'zi) ajratishimiz mumkin.

M.Hakimov nutqiy akt tushunchasi, unda so'zlovchining kommunikativ niyati aks etishini aytib, uning nutqiy aktlarning ko'rinishlari sifatida nutqda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. So'zlovchining munosabati esa nutqiy aktlar vositasida shakllanadi [2,6]. Ko'rinadiki, shakllangan nutqiy aktlar nutqiy janr turlarini hosil qiladi.

Nutqiy aktlarning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ulardan biri sotsiativ nutqiy aktlardir. Sotsiativ nutqiy aktlar deb, bir sotsial guruhga mansub bo'lgan so'zlovchining tinglovchiga qarata *tasdiqlash, iltimos, buyruq, minnatdorlik bildirish, kechirim so'rash, tabriklash* kabi faoliyatlarni bajarishiga aytiladi.

J.Linch “Pragmalingvistika” kitobida nutqiy aktlar guruhlarini sotsialingvistik ko'rsatkichlarga tayanib, ularni muloqot jarayonida “xushmuomalalikni ta'minlovchi va shu muhitni o'rnatish maqsadi bilan qay yo'sinda bog'liqligiga” nisbatan quyidagicha guruhlaydi:

1) komaititiv (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga mos kelmaydi, masalan, *buyruq, savol, talab, iltimos* kabi nutqiy harakatlar);

2) konvivial (illokutiv va ijtimoiy maqsad o'zaro mos kelsa, masalan, *taklif, qutlov, tabrik, tashakkur izhor qilinishi*);

3) kollaborativ (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga befarq; massalan, *tasdiq, xabar berish, e'lon qilish, ma'lumot berish* kabilar);

4) konfliktiv (illokutiv va ijtimoiy maqsadlar o'zaro qarama-qarshi, masalan, *tahdid, ayblov, so'kish, qarg'ish* harakatlari).

J.Linchning fikricha, ijtimoiy maqsad yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etishdan iboratdir va bu maqsadni ta'minlovchi vosita xushmuomalalik kategoriyasidir.[1,134]

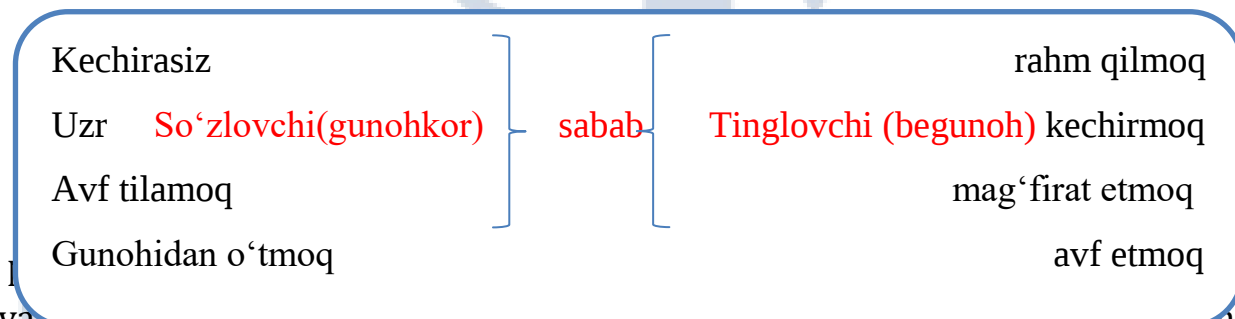
Sotsiativ nutqay aktlardan biri "kechirim" nutqiy aktidir. J.Linch ta'rifiga ko'ra, komaititiv nutqiy aktiga kiradi. *Kechirim* nutqiy akti turli tan olishni ifodalash, ya'ni o'z so'zining noto'g'ri ekanligini, noto'g'ri ish qilganligini yoki no'g'ri fikr bildirganini ifodalash yo'lidir.

Kechirim nutqiy akti ikki bo'limdan, ya'ni ikki faoliyatdan iborat:

1) kechirim so'rash faoliyati;

2) kechirish faoliyati.

So'zlovchi (gunohkor) kechirim so'rash faoliyatini bajaradi, tinglovchi (begunoh) esa kechirish faoliyatini. Bu faoliyatlarni "sabab" tushunchasi bir-biri bilan bog'laydi. Bu faoliyatlarni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

vaqtiy harakatlar ham ishlatiladi. Ular muloqotchilarning millatini, ijtimoiy guruhini oydinlashtirishi mumkin bo'lgan vositalar hisoblanadi.

Ushu maqolada biz faqat *kechirim so'rash nutqiy aktini* tahlilga tortishni ma'qul ko'rdik.

Kechirim so'rash aktining bajarilishi uchun, albatta, biror sabab bo'lishi kerak. Masalan,

- *Osiy bandalarmiz, xon xazratlari, xatolik o'tgan bo'lsa, **avf eting, huzuringizga bosh egib keldim...***

Xo'ja Yaxyo ko'ziga yosh oldi.

(P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Ushbu misolda *kechirim nutqiy akti* sababni (osiy bandamiz) ifodalash bilan boshlangan, ya'ni har bir inson o'z hayotida bilib-bilmay xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Kechirim nutqiy akti **avf eting** birligi bilan ifodalanayapti,

huzuringizga bosh egib keldim birligi bilan esa ma'no kuchaytirilayapti. Buning tasdig'i sifatida *Xo'ja Yaxyo ko'ziga yosh olishi* ifodalangan.

Yuqoridagi misolda so'zlovchi o'zi uchun kechirim so'rayapti, lekin ba'zi kechirim nutqiy aktlarida so'zlovchi o'zga inson uchun kechirim so'rashi mumkin. Masalan,

- *Yoshda, - dedi yupatib, - Kichikdan xato, kattadan uzr, birodar. Xudo xayringni bersin, **kechiroqol endi**.*

(O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi)

Bu misolda ham kechirim nutqiy akti sababni (yoshda) ko'rsatishdan boshlangan. So'zlovchi o'z fikrini tasdiqlash maqsadida "*Kichikdan xato, kattadan uzr*" maqolini keltirgan, umuman, yoshi kattalar o'z nutqida munosabatni yumshatishga harakat qiladi, fikrini tasdiqlash maqsadida maqollarni ko'p ishlatadi. **Kechiroqol endi** birikmasidagi *-qol (-oqol)* qo'shimchasining ishlatilishi ham kechirim nutqiy akti ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qilayapti, *iltimos* ma'nosini ifodalayapti. Solishtiring: *tushunaqol, oberoqol, turaqol, yotaqol, tugataqol* kabi. *Iltimos* ma'nosi ko'pincha kechirim nutqiy aktida ishtirok etadi. Masalan,

*Kimsanim, jon bolam, **kechir**, gunohkor onangni!* (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasida)

Kechirim nutqiy aktida *iltimos* ma'nosidan boshqa ma'nolar ham qo'shimcha ifodalanishi mumkin. Masalan,

*Onahning **gunohidan ot**, Kimsan!* (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasida)

Bu nutqiy aktida kechirim ma'nosidan tashqari yoshi katta odam tomonidan berilgan *buyruq* ma'nosi ham ifodalanayapti.

*Men buning hammasini allaqachon ko'nglimdan otkazganmen, mulla tog'a... Faqat men u qizning oldida **o'z gunohimni yuvmoqchiman**, xolos.*

(P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Ushbu nutqiy aktida *kechirim* ma'nosi bilan birga *istak* ma'nosi ham ifodalanayapti.

Kechirim nutqiy aktida sabab ba'zan aktning oxirida ham berilishi mumkin. Masalan,

Eshik og'a ikki bukilib ta'zim qilar ekan, yuzi tund ko'rindi:

- *Qanday xabar, bek?*

- *Hazratim, **qulingizning bir qoshiq qonidan o'ting...***

Demak, Isfara ham yov qo'lida.

(P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Ushbu misolda kechirim nutqiy akti birligi ***bir qoshiq qonidan o'ting***, sababi esa yomon xabar olib kelgani. U qanday yomon xabar ekanligi nutqiy aktning oxirida berilgan.

- ***Bir qoshiq qonimdan keching***, amirzodam! ..

Bobur sovuq xabarlar izg'irini oldindan sezganday eti uvushdi.

(P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Matnda berilgan kechirimli murojaatning o'zidan sovuq xabar kelganligi bilinayapti.

Kechirim nutqiy aktlarda ba'zan bir subyektga emas, balki ko'pchilikka qarata aytilishi mumkin:

Kechiring, biz noraso avlod,
Qo'limizdan sizni olqishlab,
"Kelmadi"ni aytmog keladi, xolos.

(Nurmuhammad Aziz)

Ma'lumki, dunyodagi hamma narsalar bir-biri bilan bo'g'liq. Bu bog'liqlik muloqot olamini tashkil qiladi, muloqot olamining markazida esa inson turadi. Inson qanday vaziyatda kim yoki nima bilan muloqatga kirishishiga qarab uch xil muloqot turi mavjud:

1. Real hamsuhbat (asl subyekt) bilan muloqot.
2. Illyuzor hamsuhbat (subobyektlashgan obyekt) bilan muloqot.
3. Xayoliy hamsuhbat (badiiy personaj-kvazisubyekt) bilan muloqot.

Yuqoridagi tasnifdan ko'rinadiki, sotsiativ nutqiy aktning bir turi bo'lgan *kechirim* nutqiy aktining ham yuqoridagi turlari mavjud.

Olimlar *illyuzor muloqotning* quyidagicha turlari borligini ko'rsatishadi:

1. Hayvonot olami bilan muloqot.
2. Narsalar bilan muloqot.

Masalan,

Garchi zug'un qilganlarni yoqtirmadim,
She'r yozdimu bo'lak ishni qotirmadim.

Bir eslasam eziladi bag'ri dilim,

Ona tilim, **kechir meni**, ona tilim.

(Muhammad Yusuf)

Bu misolda *illyuzor* muloqotga oid *kechirim* nutqiy janri ifodalangan. Shoir ona tili uchun bag'ri dili ezilishini aytib, zug'um qilganlarga qarshilik qilolmagani uchun ona tilidan kechirim so'rayapti.

Yoki

Ko'kda tog' tomonga uchdi bir yulduz,
Sodda xayollarim uzundan uzun.

O'shga uzr aytib cho'kkanimcha tiz,
Ag'anab yotaman bog'larda mahzun.

(Iqbol Mirzo)

Yuqoridagi parcha Iqbol Mirzoning Shavkat Rahmon xotirasiga atab yozilgan "O'y" nomli she'ridan olindi. Shoir Shavkat Rahmon bilan bog'liq o'y-xayollari, kechinmalarini tasvirlab, u tug'ilgan O'sh shahridan uzr so'rash epizodini ko'rishimiz mumkin.

Kechirim nutqiy aktining reallashida *echirmoq // kechir // kechiraqol // kechirim so'rab qolmoq // kechirim so'romog // kechirasiz, uzr // uzr*

so'ramoq, afv etmoq // afv so'ramoq // afv tilamoq, gunohidan o'tmoq // gunohini yuvmoq, bir qoshiq qondan kechmoq // bir qoshiq qondan o'tmoq, tavba qilmoq, rahm tilamoq//rahm qilmoq, mag'firat so'ramoq//mag'firat etmoq, tavba-tazarru qilmoq, astag'firullo kabi til birliklari ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, sotsiativ nutqiy aktlarning tahlili ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bunday tahlillar so'zlovchining nutqiy aktlarda o'z fikrini, maqsadini ifodalashda til birliklarining imkoniyatlarini ochib beradi.

Adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Т., «ЎМЭ» Давлат илмий нашриёти, 2008.
2. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013.

INNOVATIVE
WORLD